

MARIAN GRZYBOWSKI

„EKONOMIA NEGOCJACYJNA” I „SPOŁECZEŃSTWO
DOBROBYTU” W PROGRAMACH
SZWEDZKIEJ PARTII SOCJALDEMOKRATYCZNEJ
OKRESU JEJ DOMINACJI (1932–1976)

UKŁAD W SALSJÖBADEN JAKO PROTOTYP UKŁADÓW ZBIOROWYCH

Wielki kryzys ekonomiczny w latach 1928–1932 unaoczniał rozbieżności interesów między skoncentrowanym kapitałem a światem pracowniczym, zorganizowanym w związki zawodowe (przy raczej pasywnej postawie państwa i jego instytucji). Konceptcja uaktywnienia państwa jako podmiotu inicjującego politykę gospodarczą, początkowo – głównie w celu ograniczenia skutków kryzysu, a następnie – stymulującego pobudzenie koniunktury oraz ograniczającego skalę i następstwa bezrobocia, nie gwarantowała uniknięcia kryzysogennych rozbieżności w dążeniach świata kapitału i świata pracy.

Podstawowym problemem w Szwecji było zatem ustanowienie systemu stałych relacji między bezpośrednio zainteresowanymi gospodarką a sferą socjalną podmiotami zbiorowymi, tj. organizacjami pracodawców i związkami zawodowymi. Pewną rolę spełniały ponadto organizacje innych grup zawodowych, zwłaszcza rolników i rybaków.

W najsilniej w Europie Północnej, w zindustrializowanej Szwecji, sektor przemysłu tradycyjnie – od lat 20. XX wieku – odgrywał wiodącą rolę w gospodarce kraju. Zarówno pracodawcy, jak i pracownicy należeli

do najlepiej (tj. najpowszechniej) zorganizowanych¹. Stosunkowo dobrze zespoleni byli także pracodawcy norwescy oraz duńscy. Również związki zawodowe w Danii i Norwegii należały (i nadal należą) – od lat 20. XX wieku – do wysoce liczebnych i prężnie działających, a przy tym ściśle powiązanych z partiami socjaldemokratycznymi swych krajów².

Pierwszym i wskutek tego modelowym wówczas porozumieniem pomiędzy związkami pracodawców a związkami zawodowymi (który stało się prototypem układów zbiorowych pracy), był układ zbiorowy z Saltsjöbaden, zawarty w Szwecji w 1938 r. Układ ten miał zapobiegać powtarzającym się strajkom i zbiorowym wystąpieniom pracowniczym, które zaburzały spokój w zakładach pracy, a niekiedy prowadziły do burzliwych starć podczas organizowanych przez związki zawodowe akcji zbiorowych³.

Podstawowym założeniem układu z Saltsjöbaden, zawartego pomiędzy Szwedzkim Stowarzyszeniem Pracodawców (SAF) i Federacją Związków Zawodowych (LO)⁴, było negocjacyjne regulowanie relacji pomiędzy pracodawcami (reprezentowanymi przez swe związki) a pracownikami (reprezentowanymi przez centrale związków zawodowych). Wynegocjowane warunki pracy i płac dotyczyły nie tylko członków negocjujących związków, ale także innych pracodawców i pracowników w obrębie danej branży. Pracownicy zyskali jednocześnie pewne gwarancje płac minimalnych, prawo do ubezpieczeń socjalnych oraz ochronę przed natychmiastowym rozwiązaniem stosunku pracy. Wartością dla pracodawców był pokój w zakładach pracy oraz przejście przez związki zawodowe kontroli nad – dotychczas spontanicznymi – wystąpieniami pracowniczymi⁵.

Porozumienie z Saltsjöbaden zostało zaakceptowane przez rząd Szwecji. Rząd ten (kierowany przez socjaldemokratów) przyjął założenie ustrojowe, że wyznacza dla siebie rolę katalizatora w relacjach pomiędzy związkami pracodawców a związkami zawodowymi, uaktyw-

¹ Pracownicy byli skupieni w związkach zawodowych na poziomie ponad 70%, zaś pracodawcy w skali 55–60%. Por. S. Hadenius, B. Molin, H. Wieslander, *Sverige efter 1900. En moderna politisk historia*, Stockholm 1988, s. 370, tabela 8a.

² O. Petersen, *Nordisk politik*, Stockholm 2000, s. 163–167.

³ Podczas jednej z takich manifestacji w 1931 r. w Ådalen doszło do starć z policją, która otworzyła ogień do manifestantów. W starciu tym poniosło śmierć sześciu robotników. Późniejsze badania przebiegu wydarzeń w Ådalen dowiodły, że policja otworzyła ogień bezpodstawnie.

⁴ S. Hadenius, B. Molin, H. Wieslander, *op. cit.*, s. 130–131.

⁵ A. Elmèr, *Från Fattigsverige till Vålfärdsstaten. Social utveckling och socialpolitik i Sverige under 1900-talet*, Stockholm 1963, s. 41 i nast.

niającego się w fazie animowania negocjacji, a także – w fazie realizacji zawartych już układów zbiorowych⁶.

Układ w Saltsjöbaden odegrał rolę pierwowzoru dla szeroko pojętych układów zbiorowych (również o zasięgu wielobranżowym). Stał się też prototypem rozwiązywania konfliktu interesów pomiędzy zorganizowanym w związek zespołem pracodawców a organizacjami pracowników i to drogą negocjacji oraz porozumień bezpośrednich stron konfliktu interesów zbiorowych.

PAŃSTWO JAKO AKTYWNY PODMIOT POLITYKI SPOŁECZNEJ

Kwestia zaangażowania państw w kształtowanie stosunków w procesie produkcji i prowadzenie polityki społecznej i gospodarczej stała się przedmiotem wypowiedzi o charakterze filozoficzno-doktrynalnym. Profesor filozofii teoretycznej (1901–1927) na Uniwersytecie w Lund, Hans Larsen w pracy z 1920 r. (*Under världskrisen*) sformułował koncepcję – jak określił – „moralności rozdzielonej” (dystrybutywnej), zgodnie z którą jednostki i państwo – kierując się dążeniem do zamożności i dobrobytu społeczeństwa, winny harmonijnie współdziałać w działaniach na rzecz wspólnego i równo dzielonego dobra⁷.

Koncepcja ta stała się filozoficzną podbudową negocjacyjnego harmonizowania interesów, przy aktywnej i wspomagającej kontakty organizacji działalności państwa. Założeniem docelowym tej koncepcji było dochodzenie – drogą współdziałania jednostek i grup społecznych oraz państwa – do „państwa dobrobytu” (*välfärdstaten*) oraz społeczeństwa dobrobytu (*välfärdssamhället*).

Koncepcja „państwa dobrobytu”, podjęta jako program polityczny Szwedzkiej Socjalistycznej Partii Robotniczej (SAP), kierowanej kolejno przez Hjalmara Brantinga oraz Pera Albina Hansena zyskała doktrynalne wsparcie filozofa prawa, Vilhelma Lundstedta (1882–1955). Lundstedt, profesor uniwersytetu w Uppsali, opowiadał się jednoznacznie za dominacją interesu społecznego w kształtowaniu treści norm prawnych i porządku instytucjonalnego w państwie, przy powściągnięciu ekspansji partykularnych interesów grupowych i jednostkowych. Od połowy lat dwudziestych XX stulecia wspomagał swymi opracowaniami i ekspertyzami kierownictwo rządzącej szwedzkiej partii socjaldemokratycznej

⁶ J. Wersterståhl, *Svensk fackföreningsrörelse. Organisations-problem. Vorksamhetsformer*, Göteborg 1945, s. 121 i nast.

⁷ E. Piotrowska, *Dzieje myśli szwedzkiej XX wieku. Od narodowego konserwatyizmu do globalizmu*, Poznań 2006, s. 90–91.

w kształtowaniu reguł sprawiedliwości rozdzielczej, zasady równości (*jämlikhet*) oraz państwa opiekuńczego (określanego też jako „państwo – dom ludu”, *folkhemmet*)⁸.

Socjaldemokratyczna wizja państwa „szczęśliwej demokracji” (*den lyckliga demokratin*) znajdowała ponadto oparcie we wcześniejszych pracach myśliciela społecznego i publicysty wpływowego dziennika „Dagens Nyheter”, Herberta Tingstena (w latach 60. XX wieku odszedł on nieco od koncepcji socjaldemokratycznych w kierunku liberalizmu i koncepcji technokratycznych)⁹.

W sferze ekonomicznej koncepcję państwa zmierzającego ku harmonii społecznej wpierał znany szwedzki ekonomista, późniejszy laureat Nagrody Nobla (1974), Gunnar Myrdal¹⁰. Zwracał on uwagę, że sprzeczności grupowe i jednostkowe, naturalne w dziedzinie gospodarki, nie sprzyjają harmonii społecznej. W sferze gospodarki trudno bowiem o naturalną harmonię interesów; dominują tam – co do zasady – raczej sprzeczności interesów (tak grupowych, jak i jednostkowych). Znamienne natomiast, że będąc politycznie zwolennikiem socjaldemokracji, a nawet socjaldemokratycznym posłem i ministrem (w rządach Per Albina Hanssona), Gunnar Myrdal wstrzemięźliwie wypowiadał się w kwestii szerszego interwencjonizmu państwowego, podkreślając wartość swobody dysponowania własnością i ekonomiczną wartość wolnej konkurencji. Interwencjonizm miał być raczej elementem dopełniającym i korygującym.

Szwedzka koncepcja „państwa dobrobytu” zakładała docelowo sprawiedliwy podział dochodu narodowego, pełne zatrudnienie i aktywną politykę społeczną prowadzoną przez państwo i powołane przez nie instytucje publiczne. W warstwie praktycznej oznaczało to budowę funkcjonalnych i dostępnych dla pracowników mieszkań, równy i powszechny dostęp do bezpłatnej oświaty, zapewnienie dostępu do dóbr kultury, prawo do wypoczynku¹¹. Powstała w 1934 r. Komisja Ludnościowa zainicjowała politykę realnej pomocy dla rodzin oraz podjęła pracę nad stworzeniem systemu opieki nad dziećmi. Polityka społeczna prowadzi-

⁸ *Ibidem*, s. 124. Na temat alternatywnej, wolnorynkowej liberalnej koncepcji polityki ekonomicznej i społecznej por. G. von Bonsdorff, *Studier rörande den moderna liberalismen i de nordiska länderna*, Ekenäs 1954, s. 99–106.

⁹ H. Tingsten, *Demokratiens problem*, Stockholm 1960 (2 ap.), s. 21 i nast.

¹⁰ W.A. Jackson, *Gunnar Myrdal and America's Conscience: Social Engineering and Racial Liberalism, 1938–1987*, Chapel Hill–London 1990, s. 12 i nast.

¹¹ W 1934 r. wprowadzone zostały w Szwecji ubezpieczenia na wypadek utraty pracy, w 1937 r. – dodatki drożyzniane, zaś w 1938 r. – minimum urlopu wypoczynkowego (dwa tygodnie) dla pracowników.

na przez państwo miała silnie wyakcentowany wymiar profilaktyczny: zapobiegania przyszłym możliwym konfliktom społecznym i sytuacjom kryzysowym, postrzeganym jako gospodarcze zarzewie konfliktów społecznych (grupowych). W dziedzinie wychowania model szwedzki zakładał formowanie postaw prospołecznych. Przygotowanie młodego pokolenia do „społecznego życia” miało ułatwić w przyszłości przyjmowanie postawy negocjacyjnej, skłonnej do zawierania zbiorowych kompromisów z reprezentantami innych opcji i interesów grupowych.

SOCJALDEMOKRATYCZNA WIZJA INŻYNIERII SPOŁECZNEJ

Organizacja współżycia grup społecznych o obiektywnie zróżnicowanych interesach (przede wszystkim ekonomicznych) wymaga świadomych i racjonalnych działań harmonizujących, prowadzonych tak w skali ogólnopństwowej, jak i poszczególnych jednostek terytorialnych. Działania te, podejmowane w sferze ekonomicznej, wymagają odwołania się do wiedzy o funkcjonowaniu mechanizmów gospodarczych i respektowania dorobku nauki i praktyki ekonomicznej.

Znajomość prawideł ekonomii nie może wszak absolutyzować znaczenia gospodarki, a w każdym razie – prowadzić do prymatu celów ściśle gospodarczych nad celami społecznymi, zorientowanymi na rozwój i bezpieczeństwo socjalne jednostek i grup społecznych. Zadanie harmonizacji celów gospodarczych (warunkujących ekonomicznie i finansowo możliwość osiągania celów społecznych) wymaga racjonalnych i świadomie podejmowanych działań, stanowiących rodzaj inżynierii społecznej¹².

Analogicznie do sfery zarządzania gospodarką, również realizacja inżynierii społecznej musi bazować na racjonalnej wiedzy i znajomości prawideł funkcjonowania makro- i mikrostruktur społecznych i grup zawodowych¹³, generacji, społeczności lokalnych (z ich kulturowym zróżnicowaniem), zespołów pracowniczych, rodzin. Tak pomyślana „inżynieria społeczna” stanowiła konglomerat ugruntowanej wiedzy i umiejętności oddziaływania społecznego. W ujęciu jej adherentów, Alvy i Gunnara Myrdalów, była dziedziną wiedzy praktycznej, wspartej o dorobek ekonomii, socjologii, psychologii i pedagogiki społecznej.

¹² N. Elvander, *Interest Group in Sweden*, „*Annales of American Academy*” 1974, Vol. 413, s. 27–43.

¹³ M. Micheletti, *Organizing Interest and Organized Protest*, Stockholm 1985, s. 1, 4–5, 7–18.

Racjonalne ujęcie i zastosowanie inżynierii społecznej obejmowało uznanie potrzeby sporządzania prognoz społecznych o różnym zasięgu czasowym oraz dopuszczało (choć nie bez zastrzeżeń) akceptację dla programowania przyszłej polityki ekonomicznej, socjalnej i edukacyjnej państwa¹⁴. Działalność państwa miała być harmonizowana z aktywnością obywatelską w strukturach samorządowych oraz na forach i w obrębie organizacji opartych o wspólnotę wartości (*värdegemenskap*). Naturalny rozwój tak wspólnoty narodowej, jak i wspólnot lokalnych winien zakładać „planową współpracę” zbiorowości (grup) społecznych i jednostek oraz „zbiorowy dialog”.

KONCEPCJE SPOŁECZNEGO „UPODMIOTOWIENIA” PRACOWNIKA I OBYWATELA

Gwarancje względnej nienaruszalności prawa własności (i innych praw majątkowych) zapewniać miały obywatelom Szwecji realne możliwości korzystania z wolności gospodarczej i stanowić zachętę do oszczędnego i racjonalnego korzystania z zasobów materialnych. W sferze gospodarczej sprzyjały realizacji „aktywnego ideału obywatelskiego”. Stymulowały też inicjatywę i inwencję w dziedzinie wykorzystania posiadanych dóbr i nabytych umiejętności zawodowych.

Ważnym składnikiem socjaldemokratycznej wizji społeczeństwa było dążenie do zapewnienia społecznej równości (*jämlikhet*), oraz uwolnienie obywateli od wzajemnych uprzedzeń, nieracjonalnych przesądów i zamknięcia na współdziałanie z określonymi grupami czy kręgami społecznymi. Podstawową mikrostrukturą społeczną miała być nadal rodzina, oparta na zasadach partnerstwa i bezpieczeństwa ekonomicznego, do którego winna się przyczyniać „zorientowana rodzinnie” polityka ekonomiczna, socjalna i demograficzna państwa¹⁵. Polityka ta miała uwzględniać zmieniające się z biegiem czasu aktualne aspiracje społeczeństwa i jego poszczególnych segmentów, które winny być przedmiotem permanentnej, racjonalnej i krytycznej analizy naukowej¹⁶. Aspiracje te winny być na bieżąco konfrontowane i kojarzone z nadrzędnymi wartościami; tylko tą drogą można dojść do ustalenia ogólnonarodowej wspólnoty wartości (*värderingsgemenskap*).

¹⁴ J. Westerståhl, M. Persson, *Demokrati och intresse-representation. En principdiskussion*, Stockholm 1974, s. 32 i nast.

¹⁵ W. Wójtowicz, *Tradycje i współczesność socjaldemokracji szwedzkiej*, Poznań 1980, s. 201 i nast.

¹⁶ J.A. Buksti, *Interesseorganisationer og organisationsforskning*, „Politika – Tidsskrift for politisk videnskab” 1982, No. 4, s. 9–26.

Na potrzebę upodmiotowienia obywateli jako pracowników zwrócił szczególną uwagę socjaldemokratyczny myśliciel i polityk, współpracownik wieloletniego przywódcy socjaldemokratów Hjalmara Brantinga, Ernst Wigforss (1881–1977).

Już w latach 20. XX wieku Wigforss użył pojęcia „demokracja przemysłowa” (*industrins demokrati*) na oznaczenie postulowanego modelu stosunków pomiędzy światem pracy a kapitałem w poszczególnych zakładach pracy produkcyjnej. Stanem docelowym w zakresie tych relacji było dla Wigforssa zapewnienie bezpiecznych i stabilnych relacji między pracownikami a pracodawcami, przy zagwarantowaniu pełnego zatrudnienia, przewidywalności sytuacji na rynku pracy oraz zabezpieczenia społecznego dla osób niezdolnych do pracy i emerytów. Swe poglądy propagował Wigforss najpierw jako redaktor socjaldemokratycznego czasopisma „Tiden”, a następnie wdrażał je sukcesywnie jako minister spraw społecznych i minister finansów w socjaldemokratycznych rządach Hjalmara Brantinga i Per Albina Hanssona.

Wigforss był ponadto współautorem planu wyjścia z kryzysu ekonomicznego lat 30., przyjętego w 1933 r. przez parlament szwedzki, a oparte o założenia aktywnej polityki zatrudnienia (m.in. przez organizację robót publicznych), solidaryzmu społecznego¹⁷ przy podziale funduszy publicznych oraz ubezpieczeństwa socjalnego dla rodzin pracowniczych (przy elastycznej polityce prac i gospodarowania funduszami na pomoc socjalną). Państwo miało występować w odniesieniu do stron stosunku: pracodawcy–pracownicy jako opiekun i gwarant poszanowania interesu słabszej, pracowniczej strony. Tylko tą drogą mogło być ono postrzegane jako opiekun obywateli, zapewniający im poczucie, że mieszkają i pracują bezpiecznie w „obywatelskim domu” (*medborgarhemmet*).

E. Wigforss odrzucał zarazem koncepcję radykalnych zmian gospodarczych i społecznych. Popierał natomiast ideę pokojowego, stopniowego reformowania gospodarki i „demokratyzowania szwedzkiego kapitalizmu”¹⁸, ze szczególnym uwzględnieniem interesów życiowych pracowników i ich rodzin.

W koncepcji „demokracji przemysłowej” Wigforssa marksowska idea „walki klas” zastąpiona została ideą „współpracy klas” i solidaryzmu społecznego. Wigforss proponował m.in. rozwój spółdzielczości pracowniczej, w ramach której zanikał typowy, charakterystyczny dla

¹⁷ O. Petersson, K. v. Beyme, L. Karvonen et. al, *Democracy, the Swedish Way*, Stockholm 1999, s. 37–38, 152–153; T. Larsson, W. Bäck, *Governing and Governance in Sweden*, Lund 2008, s. 104–110.

¹⁸ Uczynił to zwłaszcza w wydanej w 1932 r. rozprawie: *Ha vi råd att arbeta?: något om sparsamhet och offentliga arbeten*, Stockholm.

kapitalizmu podział na „pracodawców” i „pracowników”. W prywatnych zakładach pracy tworzone być miały instytucje partnerstwa, łączące pracodawców i reprezentację pracowników, dla wspólnego wypracowywania strategii rozwojowej zakładów pracy (niebędącej li tylko sferą decyzji pracodawców) oraz określania systemu pracy i płac¹⁹. Do idei współdziałania klas nawiązywał też szeroko inny szwedzki myśliciel społeczny Ole Svensson (w wydanej przez siebie pracy *Kurs na demokrację – Kurs på demokratin*) oraz autor koncepcji „socjalizmu funkcjonalnego”, uczeń G. Myrdala, Gunnar Adler-Karlsson²⁰.

G. Adler-Karlsson był zwolennikiem mieszanego systemu własności przemysłowej, obejmującego sektor prywatny, państwowy i spółdzielczy. Prawo własności – w jego ocenie – obejmuje wiele funkcji wobec dóbr materialnych; funkcje te można też podzielić pomiędzy różne podmioty. W wykonywaniu tych funkcji zarządzania własnością, która wpływa na losy pracowników, winna uczestniczyć ich reprezentacja.

Adler-Karlsson wysunął nadto tezę o zbliżaniu się – w warunkach szwedzkich – form zarządzania własnością produkcyjną państwa i podmiotów prywatnych (była to tzw. ekonomiczna teoria konwergencji).

Za poszerzeniem udziału pracowników w zarządzaniu zakładami pracy, zaś obywateli – w rozstrzyganiu spraw politycznych i społecznych (tak w skali państwa, jak i w skali lokalnej) optował w swej publicystyce polityczny reprezentant młodszej generacji socjaldemokratów i późniejszy premier Olaf Palme (1927–1986).

W latach 70. z oryginalną koncepcją demokratyzacji stosunków przemysłowych wystąpił mieszkający w Szwecji ekonomista niemieckiego pochodzenia, Rudolf Meidner. Zaproponował on stworzenie specjalnego funduszu w dyspozycji związków zawodowych, pozwalającego na nabycie akcji przedsiębiorstw. Pozwoliłoby to związkom zawodowym (a więc organizacjom pracowniczym) na uzyskanie swoistego partnerstwa wobec pracodawców na niwie ekonomicznej i uzyskania tą drogą bardziej równorzędnej pozycji w sferze zarządzania zakładami pracy²¹.

¹⁹ S.A. Söderpalm, *Arbetsgiverna och Sattesjöbadspolitiken*, SAF, Stockholm 1980, s. 5–12. Ideę instytucji „partnerstwa społecznego” wyłożył Wigforss w pracy *Po państwie dobrobytu (Efter välfärdsstaten)*, wydanej w 1956 r. W tej kwestii wypowiedział się także, w obliczu krytyki funkcjonowania „państwa dobrobytu” w 1961 r. w opracowaniu *Kan dödläget brytas*. Idee te wywarły wpływ na treść programu politycznego szwedzkiej partii socjaldemokratycznej, ogłoszonego w 1960 r.

²⁰ Swoje poglądy przedstawił w pracy: *Funktionssocialism. Ett alternativ-till kommunism och kapitalism*, Stockholm 1969.

²¹ E. Åsard, *Kampen om löntagarefonderna. Fondutredningen från samtal till sammanbrot*, Stockholm 1985, s. 17 i nast.; B. Öhman, *Solidarisk lönepolitik och lönta-*

KONCEPCJA „EKONOMII NEGOCJUJĄCEJ”

W latach 70. i 80. w kręgach młodszej generacji politologów i ekonomistów skandynawskich znaczne zainteresowanie i popularność uzyskała koncepcja „ekonomii negocjującej” (*forhandlingsøkonomi*). Wśród grupy promotorów (i analityków) tej koncepcji znaleźli się znani i uznani specjaliści: profesorowie Nils Elvander (Uniwersytet w Uppsali) i ekspert rady ds. zarządzania przedsiębiorstwami i zagadnień rynku pracy, Gudmund Hernes (profesor socjologii na Uniwersytecie w Oslo), ekonomista Ole Bersefjord (Wyższa Szkoła Handlowa w Bergen), Atle Midtlun (Oslo), Jan Olsson (Örebro) oraz szczególnie aktywni badacze młodszego pokolenia: Klaus Nielsen, Ove K. Pedersen (Uniwersytet w Roskilde) oraz Victor A. Pestoff (Uniwersytet w Sztokholmie)²².

Podstawowym założeniem koncepcji „ekonomii negocjującej” był pluralizm interesów grup społecznych, zawodowych i konsumenckich, składających się na państwowo zorganizowane społeczeństwa i konieczność permanentnego negocjowania i uwzględniania kompromisowych rozwiązań ekonomicznych i socjalnych pomiędzy organizacjami agregującymi interesy i aspiracje skupianych przez siebie grup społecznych²³.

Poszukiwanie odcinkowych i zmiennych w czasie kompromisów społecznych służyć ma utrzymaniu pokoju społecznego. Przybiera ono postać zorganizowanego i zinstytucjonalizowanego systemu²⁴, dla funkcjonowania którego optymalnym modelem państwa pozostaje demokratyczne państwo prawa, przybliżenie charakterystyki którego czytelnikowi polskiemu jest dobrze pamiętaną, niekwestionowaną zasługą Jubilata²⁵.

garfonder, [w:] B. Öhman, N-H. Schager, *Löntaggre och kapitaltillväxt*, Soll 1982, s. 47.

²² K. Nielsen, O. K. Pedersen, *Forhandlingsøkonomi i Norden*, Jurist. og Økonomi-forbandets Forlag, København 1989, s. 8 i nast.

²³ K. Nielsen, O.K. Pedersen, *Frå blandingsøkonomi til forhandlingsøkonomi*, [w:] *Stat og marked*, red. K.K. Klausen, H. Nielsen, København 1989.

²⁴ N. Elvander, *Den svenska modellen. Löneförhandlingar och inkomstpolitik 1982–1986*, Stockholm 1988, s. 288–296.

²⁵ Por. najbardziej rzeczowe i udokumentowane polskie studium tej koncepcji: Z.A. Maciąg, *Kształtowanie zasad państwa demokratycznego, prawnego i socjalnego w Niemczech (do 1949 r.)*, Białystok 1998 (por. zwłaszcza rozdz. VI–X).